

**Nizami “Xəmsə”si Azərbaycan dastan yaradıcılığının
qaynaqlarından biri kimi
 (“Şahzadə Bəhrəm” dastanı əsasında)**

Xanım Mirzəyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: xanim102@mail.ru

Annotasiya. Klassik ədəbiyyatla aşiq yaradıcılığı daim qarşılıqlı münasibətdə olmuş, biri digəri üçün qaynaq rolunu oynamışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda aşiq yaradıcılığının bir qolunu təşkil edən dastançılıq ənənəsində klassik ədəbiyyatdan bəhrələnmə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, klassik ədəbiyyatda işlək olan bir çox ənənəvi mövzu, süjet və motivlər sonradan dastan yaradıcılığının məhsuluna çevrilmiş, yeni-yeni dastan nümunələri meydana gəlmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin (1141-1209) “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların böyük bir qismi Azərbaycan dastan yaradıcılığının əsas qaynaqlarından birini təşkil edir. Məqalədə Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan “Yeddi gözəl” poeması əsasında yaranmış “Şahzadə Bəhrəm” dastanı xüsusi tədqiqat obyektinə kimi götürülür. Onun “Yeddi gözəl” poeması ilə ortaq və fərqli cəhətləri nəzərə alınmaqla, dastan yaradıcılarının Nizami irsindən bəhrələnmə dərəcəsi üzə çıxarılır. Məlum olur ki, dastan yaradıcıları Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasını əsas götürsələr də, süjet və kompozisiya baxımından müəyyən dərəcədə fərqli bir əsər yaratmışlar. Məqalədə həmin məqamlar konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Bəhrəm, poema, dastan, süjet, hekayə

**Nizami’s “Khamsa” as a source of saga creativity of Azerbaijan
(Based on the saga “Prince Bahram”)**

Khanim Mirzayeva
Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: xanim102@mail.ru

Abstract. There has been always a connection between ashug creativity and classical literature and one was a resource for the other. Benefiting from classical literature in the tradition of storytelling, one of the branches of ashug creativity, shows itself more clearly. So that, many themes, topics and motives that are functional in classical literature became the piece of epic creation, and new examples of epics emerged. Researches shows that numerous poems included in “Khamsa” by Nizami Ganjavi (1141-1209) are one of the main sources of Azerbaijani epos creativity. In the article the epos “Prince Bahram” written based on the poem “Seven Beauties” that included in Nizami Ganjavi’s “Khamsa” is taken as a special research object. The similarities and differences of this epos with the poem “Seven Beauties” is taken into account and is revealed the extent to which the creators of the saga benefited from the legacy of Nizami. It turns out that, although the creators of the epic took the poem “Seven Beauties” by Nizami Ganjavi as a basis, they created a work that

was different in plot and composition. In the article, these issues are reviewed on the basis of specific examples.

Keywords: Nizami Ganjavi, Bahram, poem, saga, topic, story

Article history: received – 09.08.2022; accepted – 16.08.2022

Giriş / Introduction

Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan və onun ənənələrindən qaynaqlanan aşıq ədəbiyyatı zaman-zaman yazılı ədəbiyyatdan da bəhrələnmis, bunun nəticəsi olaraq yeni forma və məzmun keyfiyyətləri qazanmışdır. Yazılı ədəbiyyata məxsus bir çox mövzu və motivlər, eləcə də şeir şəklləri və janrlar müəyyən dərəcədə özünəməxsusluq kəsb edərək aşıq yaradıcılığına keçmişdir. Ümumiyyətlə, aşıq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyat daim qarşılıqlı münasibətdə olmuş, biri digəri üçün qaynaq rolunu oynamışdır. Başqa sözlə desək, yazılı ədəbiyyat aşıq yaradıcılığından bəhrələndiyi kimi, aşıq yaradıcılığı da yazılı ədəbiyyatdan qaynaqlanmış və özünəməxsus inkişaf prosesi keçmişdir. Bu baxımdan yazılı ədəbiyyatın dastan yaradıcılığına təsiri özünü daha qabarıq göstərir. Yazılı ədəbiyyata məxsus bir sıra mövzuların dastan şəklinə formalaşmasını nəticəsi kimi yaranmış “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Sənan və Tərsa bala-sı”, “Şahzadə Bəhrəm” kimi dastanlar deyilənlərə konkret nümunə ola bilər. Görkəmli folklorşünas alim Məmmədhusəyn Təhmasib dastanlarda yazılı ədəbiyyatdan istifadənin iki yo-

lunu göstərmişdir: “a) dastançılar yazılı ədəbiyyat əsərlərindən istifadə edir, yəni onları müxtəlif şəkildə dastanlaşdırırlar; b) daha çox yazılı ədəbiyyata bağlı olan, hətta ona mənsub olan hər hansı bir şəxsiyyət tərəfindən yaradılmış əsər aşıqlar içərisində yayılır, məşhurlaşır, sonra da ifalarında dəyişə-dəyişə şifahiləşir, xalq dastanı şəklinə düşür” [3, s.253].

Öncə verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, yazılı ədəbiyyatdan qaynaqlanan dastanlar içərisində Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə aid mövzularda yaranmış nümunələr üstünlük təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, Məmmədhusəyn Təhmasib dastanlarımızda yazılı ədəbiyyatdan istifadəyə aid müəyyonlaşdırdığı yuxarıda verilən birinci yola Nizami mövzuları əsasında yaranmış dastanları aid edir. Aşıq yaradıcılığında Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemalardan istifadə ilə yaradılan dastanlar içərisində “Şahzadə Bəhrəm” özünün məzmun xüsusiyyətləri baxımından digərlərindən seçilir. Belə ki, bu dastan “Yeddi gözəl” poeması əsasında yaranırsa da, öz məzmununa görə nəzərəcarpacaq dərəcədə ondan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Əsas hissə / Main Part

“Şahzadə Bəhrəm” yazılı ədəbiyyat nümunəsi əsasında yaranırsa da, forma və məzmun baxımından tamamilə Azərbaycan dastan yaradıcılığının ənənələrinə uyğun bir şəkildə dastanlaşdırılmışdır. Hələlik dastanın bir variantı vardır. Dastan 1939-cu ildə folklorşünas Hümmət Əlizadə tərəfindən Qazaxda Aşıq Alıdan toplanmış və ilk dəfə “Nizaminin el variantları” kitabında nəşr olunmuşdur [5, s.195-246].

“Şahzadə Bəhrəm” məhəbbət dastanı kimi yaranmışdır. Süjet və kompozisiya baxımından, demək olar ki, məhəbbət dastanlarımızla tam

səsləşir. Əsər məhəbbət dastanları üçün mövcud ənənəyə uyğun olaraq ustadnamə ilə başlayıb, duvaqqapma ilə tamamlanır. Bir çox məhəbbət dastanlarımız kimi, burada da qəhrəmanlıq motivlərinə geniş yer verilmişdir. Bəhrəm bir çox hallarda aşıq olduğu qızlara qovuşmaq üçün sınaqlardan keçməli, qəhrəmanlıq göstərməli olur.

Dastanlar haqqında olan tədqiqatlarda məhəbbət dastanlarında ustadnamədən sonra gələn əsas süjet xətti dörd mərhələyə ayrılır: “1. Qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu; 2. Buta

alma mərhələsi; 3. Qarşıya çıxan maneələr və onlarla mübarizə; 4. Sınaqdan çıxma, müsabiqə və qələbə” [2, s.882].

“Şahzadə Bəhrəm” dastanı da qeyd edilən ənənəyə uyğun olaraq baş qəhrəmanın qeyri-adi doğumunun təsviri ilə başlayır. Övlad arzusunda olan Cəlal şah dərvişin verdiyi alma vasitəsilə arzusuna çatır. Dərviş anadan olacaq oğlan uşağının taleyini də qabaqcadan xəbər verir: “Bir oğlun olacaq. Adını Bəhrəm qoyarsan, Bəhrəm böyüyər, başı çox bələlər çəkər, ancaq axırda muradına, mətləbinə çatır. Taxtına, tacına sahib olar” [1, s.69].

Dastanda Bəhrəmin atası Cəlal padşahın rəhmsiz və zülmkar bir hökmdar kimi təqdim olunması Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Bəhrəmin atası Yəzdigirdlə üst-üstə düşür. Əgər dastanda Cəlal padşahın övlad arzusu dərvişin verdiyi alma ilə həyata keçirsə, “Yeddi gözəl”də bu, Yəzdigirdin Allaha duası və verdiyi nəzir-niyazla reallaşır. Eləcə də Nizamidə münəccimlərin təzə doğulan uşağın taleyi ilə bağlı söylədiyi fikirlər də, bir növ, dastanda dərvişin dediyi sözlərlə yaxından səsləşir. Onların fikrinə görə, şahzadənin iqbalı və taleyi çox uca və xoşbəxt görünür. Lakin münəccimləri narahat edən bir məsələ var: əgər gənc şahzadəyə bu məmləkətdə tərbiyə verilə, o da atası kimi – zəlim şah kimi yetişər. Odur ki, onlar hiylə işlədərək Bəhrəmi təlim-tərbiyə almaq üçün Yəmənin hökmdarı Nemanın yanına göndərməyi təklif edirlər. Yəzdigird bu təkliflə razılaşır. Neman şah və onun oğlu Münzir Bəhrəmi ürək-dən sevir, onuncun əllərindən gələni edirlər. Neman şah Bəhrəmin rahatlığı üçün Yəmənin gözəl bir məkanında onun şərəfinə Xəvərnəq adlı bir qəsər tikdirir. Anası ilə burada qalan Bəhrəm mükəmməl təhsil alır, ox atmaq və qılnc oynatmaq öyrənir; üç ilə bütün döyüş fənlərinə bələd olur. Bəhrəm gur ovuna çox meylili olduğundan, “Bəhrəm-Gur” kimi məşhurlaşır. Bir oxla guru və şiri öldürür. Əjdahamı öldürməklə böyük bir xəzinə tapan Bəhrəmin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar, ov şəklləri Münzirin göstərişi ilə imarətin divarlarının bəzəyinə çevrilir. Məhz belə bir qələbələrədən sonra Bəhrəm Xəvərnəqdəki otaqları bir-bir gəzməyə başlayır, bir otağı qıfıllı görəndə, onu görməyə olan marağı daha da artır. Saray baxıcısından açarı alıb

otağı açan Bəhrəm gördüklərinə heyran qalır. Divarda yeddi gözəlin şəklini görür və həmin qızlara aşiq olur. Bəhrəm sonra otağın başqa bir divarında asılmış lövhə görür. Lövhədə Bəhrəmin xoşbəxt taleyindən, Allahın təqdiri ilə yeddi iqlimə malik və yeddi padşahın yeddi qızına sahib olacağı yazılmışdı. Bəhrəm Allaha şükür edir və ondan arzusuna çatmaq üçün kömək istəyir. Sonra qapını bağlayıb otaqdan çıxır və bu sirri heç kimə açmır.

Dastanda isə Bəhrəm əvvəlcə dayələr tərəfindən böyüdüldü, sonra lələyə tapşırılır. On səkkiz yaşına çatanda pəhləvanlıq öyrənmək üçün pəhləvanlara tapşırılır. Bəhrəmin pəhləvanlardan yaxşı məşq aldığı öyrənən Cəlal padşah bir-birinin içində olan qırx otağın açarını oğluna verir və qırxıncı otaqdan başqa, digərlərini gəzib-baxmağı tapşırır. Otaqları gəzib qırxıncıya çatanda qapını bağlı görən Bəhrəmin həmin otağa marağı artır. Zənciri qırıb qapını açan Bəhrəm otağı boş görür, divardan asılmış naxışlı xalçadan xoşu gəlir, xalçanı qaldıranda divarda taxçaya qoyulmuş bir mücrü görür. Bəhrəm mücrünü açanda nəğil və dastanlarda olduğu kimi, “günə çıxma, mən çıxacağam, aya doğma, mən doğacağam” deyən yeddi gözəl qız şəkli görür. Şahzadə Bəhrəm görməzə, bilməzə yeddi qıza aşiq oldu. Oradan məlul-müşkül atasının yanına qayıtdı [1, s.70]. Görüldüyü kimi, təqdim edilən hissə dastan süjetinin ikinci mərhələsi olan “buta” motivinə uyğun gəlir.

Hər iki nümunədən görüldüyü kimi, həm “Yeddi gözəl”in, həm də “Şahzadə Bəhrəm” dastanının başlanğıcında müəyyən qədər uyğunluqlar olsa da, hadisələrin sonrakı inkişafında, yəni “buta” mərhələsində baş qəhrəmanların yeddi gözəli görüb-tanması ilə bağlı fərqli məqamlar özünü göstərir.

“Yeddi gözəl” də Bəhrəmin Xəvərnəq qəsərindəki qırxıncı otaqda şəkllərini görüb aşiq olduğu gözəllər bunlardır: 1. Furək – Hind şahının qızı; 2. Yəğmanaz – Çin xaqanın qızı; 3. Nazpəri – Xarəzm padşahının qızı; 4. Nəsrin-nuş – Slavyan (Soqlab) şahının qızı; 5. Azəryun – Məğrib padşahının qızı; 6. Humay – Rum qeyserinin qızı; 7. Dürsiti – Kəsrə padşahının qızı [6, s.69].

“Şahzadə Bəhrəm” dastanında isə Bəhrəmin qırxıncı otaqda mücrünün içində şəklini gördüyü yeddi gözəl qız haqqında heç bir məlumat

verilmir. Həmin qızlar haqqında məlumatlar Şahzadə Bəhrəmin onların dalınca getməsi və onları necə tapması ilə bağlı olan əhvalatlarda öz əksini tapır.

Cəlal padşah oğlunun otaqları necə gəzdiyini və nələr gördüyünü soruşduqda Bəhrəmin cavabından anları ki, o, qırkıncı otağa daxil olmuş və eşqə düşmüşdür. Bəhrəm ata və anasına qızların dalınca, başqa sözlə desək, buta ardınca yola çıxacağını belə bildirir:

*Mən Bəhrəməm, mətləbimə çataram,
Gecələri gündüzlərə qataram.
Ox alaram, səngərlərdə yataram,
İzn versən, bu səfərə gedərəm. [1, s.73]*

Bəhrəmin anasına olan cavabı da belədir:

*Bəhrəməm, yanıma qoşun götürürəm,
Müşkül olan mətləbimi bitirirəm.
Ya ölürəm, ya butamı gətirirəm,
Yeddi qız oğlunu sevdaya saldı. [1, s.75]*

Tədqiqatlarda dastanın bu mərhələsi ilə bağlı belə yazılır: “Qəhrəmanın buta ardınca yola çıxdığı gündən qələbə çaldığı, öz istəyinə çatdığı son günə qədər təsvir edilən hadisələr dastanın üçüncü mərhələsini təşkil edir. Dastanın özəyi, ana axarı sayılan bu hissə müxtəlif mənələrin və qəhrəmanın onlara qarşı mübarizəsinin təsvirindən ibarətdir. Bu mərhələ də üç kiçik hissəyə ayrılır: 1. Qəhrəmanın hələ öz vətəninə rastlaşdığı mənələr; 2. Yol; 3. Butanın vətəninə çatdıqdan sonrakı macəralar” [2, s.885].

Digər mərhələlərdə olduğu kimi, “Şahzadə Bəhrəm” dastanında da hadisələr bu deyilənlər şəklində cərəyan edir. Ata-anası Bəhrəmi bu yoldan nə qədər çəkirdirməyə çalışsalar da, bir nəticə alınmır. Çarəsiz qalan Cəlal padşah Bəhrəmə çoxlu qızıl-gümüş verir, vəzirini də bir dəstə qoşun ilə onunla yola salır. Xeyli yol gədənə sonra qoşun Cəlal padşahın torpağından çıxanda vəzir başqa şahın ərazisinə keçməkdən imtina edir, qoşunla birlikdə geri qayıdacağını bildirir. Vəziyyəti belə gören şahzadə Bəhrəm qoşun əhlinə müraciətlə deyir: “Mən yeddi qızı gedib axtarıb, tapıb gətirməsəm, geri qayıtmaram. Bu səfərdə ölüm, cəfa, ayrılıq var. Hər kim bunlara dözə bilər, mənimlə gəlsin, hər kəs

dözə bilməz vəzir ilə getsin!” [1, s.76]. Beləliklə, qoşun iki hissəyə bölündü; bir qismi vəzirə geri döndü, bir qismi isə şahzadə Bəhrəmlə yola düşdü.

Göründüyü kimi, “Şahzadə Bəhrəm” dastanında hadisələr də yuxarıda qeyd edilən buta ardınca yola çıxarkən “Qəhrəmanın hələ öz vətəninə rastlaşdığı mənələr” adlı birinci hissəyə uyğun bir şəkildə cərəyan edir. Bundan sonrakı hissədə baş verən əhvalatlar da dastanlarda qəhrəmanın başına gələn “Yol” hissəsində cərəyan edən hadisələrə uyğundur. Şahzadə Bəhrəmin öz adamları ilə getdiyi yol çox qayalıq və sıldırımlı olduğundan atlı qoşun dastəsindən olanların hamısı yolda qırılır. Şahzadə Bəhrəmin yanında üç qardaş pəhləvan qalır. Onlar Cəlal padşahın məşhur pəhləvanı Firuzun oğlanları idi. Dastanda hadisələrin bütün sonrakı inkişafında şahzadə Bəhrəmin yanında olan bu üç pəhləvan, həqiqətən, əsl dost kimi onunla birlikdə bütün çətinliklərə sinə gərir. Böyük çətinliklər hesabına şahzadə Bəhrəm şəkildə gördüyü yeddi qızı tapır və atalarının razılığı ilə onları öz vətəninə gətirir.

“Şahzadə Bəhrəm” dastanında Bəhrəmin üç qardaş pəhləvanla yeddi gözəli tapması ilə bağlı olan yeddi əhvalatın hər biri həcmcə kiçik bir nağılı xatırladır. Həmin nağılların üçündə Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının təsiri də özünü müəyyən dərəcədə göstərir. Dastanda bu nağılların ikinci, üçüncü və yeddincisi bilavasitə Nizaminin əsərindən götürülərək müəyyən dəyişikliklərlə, fərqli şəkildə təqdim olunur. Digər əhvalatlar isə ya məşhur nağıl süjetlərindən götürülmüş, ya da dastançı tərəfindən xalq yaradıcılığında bəhrələnmə yolu ilə yaradılmışdır. Bəhrəmin şəkillərdə gördüyü və ilk rastlaşdığı qız olan Pərinazla bağlı əhvalat da belələrinəndir. O, pərilər şahının qızıdır. Bəhrəm onunla dağın başında olan bir qalaçada rastlaşır. Qızın söhbətindən aydın olur ki, bir div Pərinaza aşiq olmuş, atası isə qızı ona verməmişdir. Div Pərinazı qaçırmış, ona evlənmək təklif etmişdi. Qız buna razı olmadıqda isə, div hər gün bir yana gedəndə onu saçlarından asılı vəziyyətdə saxlayaraq zülm vermiş. Bəhrəm divin gəlişini gözləyir və onu öldürərək Pərinazı bu zülmədən xilas edir. Pərinaz Şahzadə Bəhrəmlə əhd-peyman bağlayıb göyərçin donunda atasının ya-

nına – pərilər torpağına gedir və Bəhrəmin yolunu gözləyir. Göründüyü kimi, bu əhvalat bir çox nağıllarda işlək olan süjetlə çox yaxından səsleşir.

İkinci əhvalat isə Nizaminin “Yeddi gözəl” məsnəvisində üçüncü iqlim padşahı qızının söylədiyi “Bişr və Məlixə” nağılına xatırladır. “Şahzadə Bəhrəm” dastanında göstərilir ki, Bəhrəm və üç qardaş pəhləvan divi öldürdükdən sonra iki gün, iki gecə yol gedirlər. Bir oylaqda düşüb ov edib, kabab çəkəndə bir oğlanın gəldiyini görürlər. Ondan kim olduğunu, burada nə etdiyini soruşduqda oğlan özünü onlara “ovçu” kimi təqdim edir. Bəhrəm onu yoxlamaq üçün yay və ox verir ki, gedib ov elasin. Oğlan əliboş qayıdır. Bəhrəm bilir ki, onun əlindən bir iş gəlmir. Odu ki, özü ox atır, quş vurur, kabab bişirib yeyirlər. Sonra atlanıb yola düşürlər. Bir çayın qırağındakı çəmənləkdə dincəlmək istəyirlər. Oğlan deyir ki, yol gəlib yorulmuşam. Gərək çayda çimib yorğunluğumu alım. Bəhrəm çayın dərin olduğunu desə də, oğlan qulaq asmayıb paltarlarını soyunur və çayın qırağına qoşaraq özünü çaya atır. Çay çox gur axdığı üçün oğlan əl-qol atsa da, bir yana çıxıb bilmir, boğulub ölür. Şahzadə Bəhrəm oğlanın paltarlarını götürəndə görür ki, cibində qızıl var. Qərara gəlirlər ki, oğlanın adamlarını tapıb qızılı onlara versinlər. Bir şəhərə çatırlar. Oğlanı soruşanda bir nəfər deyir ki, bu, padşahın qızının nişanlısıdır. Bəhrəm qızılları üzündə rübənd olan padşahın qızına verir. Qız geri dönmək istəyəndə rübəndi açılır və üzü görünür. Şahzadə qızı görünə kimi tanıyır; bu, şəkildə gördüyü qızlardan biri idi. Məlum olur ki, bu, şahər padşahının qızı Sənubərdir. İlk görüşdə bir-birinə aşiq olan Bəhrəmlə Sənubərin deyişməsi aşağıdakı kimi tamamlanır.

Aldı Bəhrəm:

*Qəmli olan kimsə dinməz,
Məhəbbətin odu sönməz.
Bəhrəm ölər səndən dönməz,
Ay qız, gəl mənə, gəl mənə. [1, s.82]*

Aldı qız:

*Sənubərəm, qaşım kaman,
Tayım olmaz huri-qulman.*

*Sözərim doğrudu inan,
Gəlləm sənə, gəlləm sənə. [1, s.82]*

Sənubər şahzadə Bəhrəmlə seirləşəndən sonra deyir: “Ay oğlan, mən bu şəhərin padşahının qızı Sənubərəm. O suya düşüb ölən oğlan mənim nişanlım idi. Mənim ona meylim yox idi. Meylim olmaya-olmaya məni ona nişan taxmışdılar. Sən ki belə mərdlik elədin, bu gündən mən sənəmə” [1, s.83].

“Şahzadə Bəhrəm” dastanında kiçik nağılla bağlı bir neçə məqamı nəzərə çatdırmaq istərdik. Belə ki, Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında “Bişr və Məlixə” adı ilə olan bu əhvalat bitkin quruluş, süjet və kompozisiyaya malikdir. Ancaq dastanda bu cəhət özünü göstərmir. Məhəmməd Hüseyin Təhmasib bu barədə yazır: “Nizamidə Bişr ilə Məlixə haqqında nağıl nə qədər maraqlıdırsa, bir o qədər də dərin mənalıdır... Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu mənalı nağılın dastandakı variantı isə ancaq macəradan ibarət olaraq qalmışdır. Başqa şəkildə deyilsə, əgər bu nağıl Nizamiyə qədər xalqda varmışsa, yəni Nizami onu xalqdan almışsa, demək ki, böyük sair öz istifadə üsuluna burada da sadıq qalaraq ona yeni fəlsəfi mənə, yeni “zivər” vermişdir. Əgər, əksinə, dastançı onu Nizami “Bişr və Məlixə”sindən götürmüşsə, bu mənəni ya özü itirmiş, ya sonrakı ifalarda itmiş, yaxud da o toplayıcının qələminə qurban olmuşdur” [3, s.255].

“Yeddi gözəl”dəki “Bişr və Məlixə” hekayəsinin qısa məzmunu belədir: “Rumda gözəl, xoş qəlbli, təmiz vicdan sahibi olan izzətli bir şəxs vardı. Xalq ona böyük hörmət bəsləyirdi. Adına Bişr deyirdilər. Bir gün Bişr yolda gedərkən bir qadın görür. Həmin anda külək qadının üzündəki örtüyü açır və Bişr ona aşiq olub özündən gedir. Ayılandan sonra özünü ələ almaq, günahını yumaq üçün Beytül-müqəddəsə ziyarətə gedir. Qayıdarkən yolda zahirən xeyrixah, özündən razı, əslində isə bədxah olan Məlixə adlı birisi ilə rastlaşır. Xeyli yol getdikdən sonra susuzluqdan əziyyət çəkən hər ikisi bir ağacın dibində su ilə dolu küpə rastlaşırlar. Sən demə, bu, dərin bir quyu imiş. Məlixə küpdə çimmək, sonra isə onu sındırmaq qərarına gəlir. Nəticədə Məlixə həmin quyuda boğulub ölür. Bişr ondan qalan miras və paltarları Məlixənin ailəsinə çat-

dırmaq qərarına gəlir. Məlixanın evini axtarıb tapan Bişr üçün qapını bir qadın açır. Məlum olur ki, bu, Bişrin yolda gördüyü qadın Məlixanın xanımı imiş. Həmin qadın bədxasiyyət ərinin əməllərini pisləyir, onun ölümündən əsla kədərlənmir. Bişr ilə həmin qadın arasında yaranan münasibət nəticəsində onlar kəbin kəsdilərək evlənilirlər [6, s.167-179].

Professor Mir Cəlal Paşayev “Yeddi gözəl”dəki “Bişr və Məlixə” hekayəsini belə səciyyələndirir: “Deməli, Bişr haramdan uzaqlaşdığı, yaxşılıq yolu ilə getdiyi üçün yaxşılaşma rast gəlir, səadətə nail olur. Hekayənin əvvəlində başlanan məhəbbət münasibəti ortada qırılmışdısa, nəticədə əhvalat yenə əvvələ qayıdır, hər iki tərəfin niyyəti öz yerini alır.

Bu hekayədə oxucunu maraqlandıran, onda intizar doğuran, əvvəlcədən hadisənin nə ilə bitəcəyini kəsdirməyə imkan və işarə verməyən çox məharətli bir yol ilə davam və inkişaf etdirilir. Buradakı adamlar da başqa hekayələrdə olduğu kimi, xaraktercə üç qütbün nümayəndələri şəklində verilməkdədir. Pislik və yaxşılaşma Bişr ilə Məlixanın sifətində, məsumluq, məhəbbət isə qadının simasında təsvir olunmaqdadır [4, s.73-74].

Dastandakı dördüncü əhvalat da Nizaminin “Yeddi gözəl” məsnəvisindəki ikinci iqlim padşahı (Rum padşahı) qızının söylədiyi “Kəniş satan padşahın” nağilinin müxtəsər bir variantını xatırladır. Dastanda bu hekayənin başlanğıcı Nizamidən fərqlidir. “Şahzadə Bəhrəm” dastanında göstərilir ki, Bəhrəm və üç qardaş pəhləvan Bəsrədən çıxdıqdan sonra başqa bir padşahın torpağına çatırlar. Onlar padşahın imarətinin yanından keçəndə Bəhrəmin gözü evyanda gözəl bir qıza sataşır. Görür ki, bu qız şəkildə gördüyü qızların dördüncüsüdür. Bəhrəmin eşqi çuşa gəlib deyir:

*Eyvandan baxan gözəl,
Sən mənim butamsan, butam.
Məni oda yaxan gözəl,
Sən mənim butamsan, butam. [1, s.87]*

Qızın cavabı da belə olur:

*Tərən sözün deməz xəlvət,
Eşqindən yandım bimirvət.*

*Axır olam sənə qismət.
Düş burada qonaq əylən. [1, s.88]*

Söz tamam olandan sonra Bəhrəm üç qardaş pəhləvanla Tərlana qonaq olurlar. Bəhrəm Tərlana aşiq olduğunu deyir. Tərlan bunu təsdiqləməyə də, atasından razılığını almamağını bildirir. Ona görə də Bəhrəm səhəri günü padşahın yanına gedir və vəziyyətini ona deyir. “Padşah Bəhrəmi kamallı oğlan gördü. Onun kamallı sınamaq üçün dedi:

– Oğlan, bir kişi ilə bir arvad var. O arvadın hər bir əli şil, ayağı topal övladı olur, sonra ölürlər. Get onların sirrini öyrən, mənə gətir, sonra qızımı sənə verim” [1, s.89].

Bəhrəm bunu eşidib padşahın yanından çıxır və sirri öyrənmək üçün yola düşür. O, yolda kor qoca bir kişi ilə rastlaşır. Kor qoca ondan haraya getdiyini soruşur. Bəhrəm əhvalatı ona danışır. Kor qoca ona belə bir məsləhət verir: “Gədersən, üç yol ayrıncında bir ev var. İçəri girərsən. Bir kişi ilə bir arvad görəcəksən. Onlardan sirlərini soruşarsan. Onlar səndən əlac istəyəcəklər. Ona sən deyərsən ki, əgər onlar ürəklərinin sirlərini bir-birinə açıqlarsa, onda onların hər bir əli şil, ayağı topal övladları ölməz, salamat qalar” [1, s.89]. Bəhrəm kor qocanın dedi ki, mənim bu qədr varım, dövlətim var. Yənə birinin əlində pul, mal görəndə istəyirəm o da mənim olsun, çox təmahkəram. Kişinin cavabından sonra isə arvadı belə deyir: “Ay kişi, mən də bir cavan oğlan görəndə həmişə ona meyylim qonur, nəfsim keçir” [1, s.90]. Bəhrəm bunu eşidəndən sonra onlara deyir ki, daha sizin övladınız ölməz.

Bəhrəm padşahın yanına gəlib sirri ona danışır, atası qızı Tərlanı Bəhrəmə verir.

Göründüyü kimi, uşaqların şikəst doğulmasının səbəbi “Yeddi gözəl”dəki hekayə ilə eynidir. Prof. Mir Cəlal Paşayev Nizaminin əsərindəki bu hekayə haqqında olan fikirlərinə belə yekun vurur: “... şair burada ailə məhəbbətinin yüksək və böyük mənasını və əhəmiyyətini nəzərdə tutmaqdadır. Bu məhəbbətin zəruriliyi yalnız kişi ilə qadın üçün deyil, onların səadəti üçün deyil, eyni zamanda övlad üçün, gələcək nəsil üçün, tərbiyə üçündür və həm də bunun müqəddəsidir” [4, s.69].

“Yeddi gözəl”də geniş şəkildə verilən bu hekayə dastanda yığcam və konkretir. Folklorşünas Məhəmməd Hüseyin Təhmasib bu hekayənin dastana salınmasını belə əsaslandırır: “Şah qızını istəyən şahzadəni qabaqca bir-birinə yalan danışan, bir-birindən həmişə nəyi isə gizlədən ər-arvadın yanına göndərir, onların sirrini öyrənməyə vadar edir, bununla da onu öz qızını gələcək ailə həyatında belə xəyanətdən çəkinməyə üçün konkret tədbir görmüş olur” [3, s.256].

Dastanda şahzadə Bəhrəmin şəklini görüb aşiq olduğu yeddi qızdan sonuncusuna – Yəmənin padşahının qızı Mələkmənzərə qovuşmaq üçün başına gələn əhvalat isə “Yeddi gözəl”də olan hekayələrdən deyil, əsərin baş qəhrəmanı Bəhrəmin həyatı ilə bağlı epizoddan götürülmüşdür. Poemadan məlumdur ki, Bəhrəm atasının ölümündən xəbər tutduqdan sonra onun taxt-tacına sahib olmaq üçün iranlılarla mübarizə aparmalıdır. Nəticədə atasının tacı iki şirin arasında qoyulur. Bəhrəm şirləri öldürərək tacı onların arasından götürür və atasının taxtında əyləşir [6, s.87].

“Şahzadə Bəhrəm” dastanında isə Yəmənin padşahının qızı Mələkmənzərə Bəhrəmlə yanaşı, doqquz padşah oğlu da aşiqdirlər. Onlar da Mələkmənzərə qovuşmaq üçün hər şeyə hazırırlar. Bəhrəm Mələkmənzərin onu sevdiyinə əmin olandan sonra atasının yanına gedir. Yəmənin padşahı vəziyyətini Bəhrəmə bildirir. Bəhrəm belə bir tədbir görür: Mələkmənzəri polad qəfəsinin içində şirlərin arasına qoyurlar və doqquz şahzadəyə xəbər verirlər ki, hər kim gedib şirlərin arasından qızı götürə bilsə, qız onunundur [1, s.98]. Nəticədə şahzadələrin hər biri Mələkmənzəri götürməyə istəyəndə, şirlər padşah oğlanlarının doqquzunu da parçalayıb öldürür. Axırda şahzadə Bəhrəm qılınc çəkib şirləri öldürür və Mələkmənzəri götürür.

Göründüyü kimi, “Şahzadə Bəhrəm”in əsas süjeti məhəbbət dastanlarına tam uyğun olaraq öncə qeyd edilən bütün dörd mərhələni əhatə edir.

Beləliklə, Bəhrəmin şəklini görərək butasını aldığı qızların ardınca getməsi və onları tapıb əldə etməsi ilə bağlı səyahəti uğurla başa çatır. Bəhrəm yeddi gözəli götürüb öz ölkəsinə doğru yola düşür.

“Şahzadə Bəhrəm” dastanında Bəhrəmin butasını aldığı və ölkələr gəzərək tapdığı gözəllər bunlardır: 1. Pərinaz – Pərilər padşahının qızı (Bəhrəm onu divin əlindən qurtarır.); 2. Sənubər – Şəhər padşahının qızı (Bəhrəmin onu tapması “Yeddi gözəl”də olan “Bişr və Məlixə” hekayəsi ilə əsəşlənir.); 3. Mahmünəvvər – Bəsrə padşahının qızı (Bəhrəm onu ilk dəfə kəlik cildində görür.); 4. Tərlan – Padşah qızı (Bəhrəmin onu əldə etməsi “Yeddi gözəl”də olan “Kəniş satan padşahın hekayəsi” ilə əsəşlənir.); 5. Fəngiz – Gülşah padşahın qızı (Bəhrəm onu tacırdən satın alır.); 6. Gözəl – Çin padşahının qızı (Bəhrəm onu əldə etmək üçün 40 pəhləvanla vuruşur.); 7. Məlikmənzər – Yəmənin padşahının qızı (Bəhrəm onu polad qəfəsə iki şirin arasından götürür.)

Şahzadə Bəhrəm öz dəstəsi ilə vətəninə çatanda atasının onun ayrılığına dözməyib öldüyünü, atasının isə zülmkar bir padşah olduğundan camaat tərəfindən taxtdan salınmış qətlə yetirildiyini, vəzirinin isə atasının yerinə padşah olduğunu bilir. Bunu görən Bəhrəm ədalətsiz bir padşah olan vəzirini öldürüb onun yerinə keçir, ona sədaqətli olan üç qardaş pəhləvanın böyüyünü özüne vəzir, ortancılını vəkil, kiçiyini isə qoşun başçısı edir, onlara da qız alaraq birlikdə qırx gün, qırx gecə toy edir. Göründüyü kimi, bütün hadisələr, demək olar ki, dastançılıq ənənəsi əsasında davam edir və dastan da sonu uğurla bitən məhəbbət dastanlarına uyğun olaraq duvaqqapma ilə bitir.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında da hadisələr, təxminən eyni axarda cərəyan edir. Bəhrəmin atası da öldükədən sonra onun yerinə başqa biri taxta çıxmışdı. Bundan xəbər tutan Bəhrəm atasından qalma səltənəti əlinə alaraq ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır. Ancaq “Yeddi gözəl”dən fərqli olaraq, dastan şahzadə Bəhrəmin ölkəni ədalətlə idarə etməsi, yeddi ölkədən gətirdiyi gözəllərlə xoş ömür sürməsi ilə tamamlanır ki, bu da dastançılıq ənənəsinə tam uyğundur. “Yeddi gözəl” poemasında isə Bəhrəmin ədalətli şah olması haqqında məlumatlar atasından qalan taxt-tacı ələ aldığı vaxtlara təsadüf edir. Sonrakı hissələrdə başı eys-ışrətə qarışan Bəhrəm hakimiyyəti vəzir Rast Rövşənə tapşır ki, vəzir də xalqı çox incidir, çapıbtalayır. Sonradan bunlardan xəbər tutan və əda-

lötü bərpə etməyə çalışan Bəhrəmin taleyi də qərribə olur. Vaxtilə ovladığı gurlara öz damğasını vuran Bəhrəm ov zamanı guru qovarkən qaranlıq mağarada yoxa çıxır.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, aparılan müqayisələrdən aydın olur ki, Nizaminin "Yeddi gözəl" poeması məzmun, forma və quruluş baxımından məhəbbət dastanlarına uyğun bir şəkildə dastanlaşdırılmışdır. Əlbəttə, "Şahzadə Bəhrəm" dastanı bütün təfərrüatları ilə "Yeddi gözəl" əsərini tam əhatə edə bilməzdi. Dastan yaradıcısı Nizaminin əsərinə yaradıcı şəkildə yanaşmış, ondan əsas qaynaq kimi bəhrələnsə də, nəticədə fərqli bir nümunə ərsəyə gətirmişdir. Ümumiyyətlə, bu sözləri klassik ənənəvi ədəbi mövzularda ya-

zılmış əsərlər əsasında yaradılmış bütün dastanlar haqqında demək mümkündür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, onların bir qismi şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata, sonradan isə yəni yazılı ədəbiyyatdan şifahi ədəbiyyata keçərək xalq ədəbiyyatının malına çevrilmişdir.

Başqa sözlə desək, yazılı ədəbiyyatdan bəhrələnmə yolu ilə yaranan Azərbaycan dastanlarının əsas qaynaqlarından biri Nizami "Xəmsə"si, Nizami "Xəmsə"sinin əsas mənbələrindən biri isə şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsidir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, V cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.
2. Məhəmməd Hüseyin Təhmasib, Məhərrəm Qasımlı. Dastanlar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, I cild. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2018.
3. Məhəmməd Hüseyin Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Kitab Aləmi NPM, 2011.
4. Mir Cəlil. "Yeddi gözəl"dəki hekayələr haqqında. Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1947.
5. Nizami əsərlərinin el variantları (toplayanlar: H.Əlizadə, M.Təhmasib). Bakı: Azər nəşr, 1941.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Rüstəm Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.

«Хамсе» Низами как один из источников дастанного творчества Азербайджана (на основе дастана «Царевич Бахрам»)

Ханум Мирзоева

Доктор философии по филологии

Институт Фольклора НАНА. Азербайджан.

E-mail: xanim102@mail.ru

Резюме. Классическая литература и ашугское искусство всегда находились во взаимосвязи и каждое из них служило в роли источника. С этой точки зрения, в традиции дастанного творчества, составляющего одну из ветвей ашугского искусства, наиболее отчетливо проявляется обращение к классической литературе. Так, используемые в классической литературе многие традиционные темы, сюжеты и мотивы впоследствии составляют продукт дастанного творчества, вступив на его арену с новыми образцами. Ведущие исследования показали, что большая часть поэм, входящих в «Хамсе» Низами Гянджеви (1141-1209), является одним из основных источников дастанного творчества Азербайджана.

В статье к основному объекту исследования привлечён дастан «Царевич Бахрам», созданный по следам поэмы «Семь красавиц» из «Хамсе» Низами. При рассмотрении общих и различительных признаков дастана с поэмой «Семь красавиц» выявлены обращения к наследию Низами. Выясняется, что творцы дастана, опираясь в основе на поэму «Семь красавиц», вместе с тем создали произведение, отличающееся по сюжету и композиции. Все эти признаки рассмотрены на основе конкретных примеров.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Бахрам, поэма, дастан, сюжет, повесть